ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

PSIXIK RIVOJLANISH VA TA’LIMNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI: NAZARIY YONDASHUVLAR VA YOSH DAVRLARI XUSUSIYATLARI

Xursanova Xurshida
Toshkent amaliy fanlar universiteti psixologiya yo‘nalishi talabasi.
hursanovasaodat1996@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24073558

Annotatsiya. *Maqolada psixik rivojlanishning biologik, ijtimoiy va faoliyatga oid omillari, ta’lim hamda tarbiyaning shaxs kamolotiga ta’siri nazariy-qiyosiy yondashuv asosida tahlil qilingan. L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi, J. Piajening kognitiv taraqqiyot bosqichlari, D.B. Elkoninning yetakchi faoliyat konsepsiyasi va E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish modeli qiyoslangan. Yosh davrlarining shartli chegaralari va individual farqlarni hisobga olgan holda ta’limni differensial tashkil etish yo‘llari asoslangan. Tahlil nazariy xususiyatga ega bo‘lib, empirik samaradorlikni isbotlashni da’vo qilmaydi.*

Kalit so‘zlar: *psixik rivojlanish, ta’lim, tarbiya, ontogenez, ijtimoiy muhit, yaqin rivojlanish zonasi, yetakchi faoliyat, yosh davrlari, senzitiv davr, individual yondashuv.*

Bolaning psixik rivojlanishi – bilish jarayonlari, hissiy-irodaviy sohasi, ijtimoiy munosabatlari va shaxsiy sifatlarining hayot davomida o‘zgarib borishidir. Mazkur jarayon irsiy imkoniyatlar, nerv tizimining yetilishi, ijtimoiy muhit, madaniy tajriba, ta’lim-tarbiya va bolaning shaxsiy faolligi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir bilan belgilanadi [1; 2]. Shu sababli pedagogik ta’sirni faqat yosh me’yorlari yoki tug‘ma qobiliyatlar bilan izohlash yetarli emas.

Tadqiqot maqsadi – psixik rivojlanish va ta’lim munosabatiga doir asosiy nazariy qarashlarni tizimlashtirish hamda yosh xususiyatlarini hisobga olishning pedagogik ahamiyatini ochib berish.

Usullar sifatida nazariy tahlil, qiyoslash, umumlashtirish va konseptual tasniflash qo‘llanildi.

Manba matnidagi ma’ruzaga xos takrorlar qisqartirilib, nazariyalar o‘rtasidagi farqlar aniqlashtirildi.

Psixik rivojlanishning omillari va nazariy talqinlari. Rivojlanishni biologik va ijtimoiy omillarning bir-birini inkor etuvchi ta’siri sifatida talqin qilish biryoqlama xulosalarga olib keladi.

Irsiyat va neyrofiziologik yetilish muayyan imkoniyatlarni yaratsa, muloqot, madaniy vositalar, ta’lim va shaxsiy faollik ularning ro‘yobga chiqish sharoitini belgilaydi. Bu omillar ta’siri shaxs, vaziyat va rivojlanish bosqichiga qarab farqlanadi [1; 3].

Ijtimoiy-madaniy yondashuvda bola bilimni tayyor holda qabul qiluvchi passiv sub’ekt emas, balki kattalar va tengdoshlar bilan hamkorlikda ma’no yaratuvchi faol ishtirokchi sifatida qaraladi. L.S. Vigotskiy yuqori psixik funksiyalarning ijtimoiy hamkorlikdan individual o‘zlashtirishga o‘tishini ta’kidlaydi [1]. A.N. Leontevning faoliyat nazariyasida esa motiv, maqsad, harakat va operatsiyalarning o‘zaro munosabati rivojlanishni tushuntirishda muhimdir [3].

Psixik rivojlanishda miqdoriy o‘zgarishlar (lug‘at boyligining ortishi, xotira hajmining kengayishi) bilan birga sifat o‘zgarishlari (ixtiyoriy boshqaruv, refleksiya, abstrakt fikrlashning shakllanishi) ham sodir bo‘ladi. Rivojlanishning notekisligi, plastikligi va individual variativligi ta’lim mazmunini moslashtirish zaruratini keltirib chiqaradi [2; 4].

Ta’lim va psixik rivojlanish munosabati. Psixologiya tarixida ta’limning rivojlanishga munosabati turlicha izohlangan: yetilishni ustuvor qo‘yuvchi, o‘rganish va rivojlanishni deyarli tenglashtiruvchi hamda ularning o‘zaro ta’sirini tan oluvchi qarashlar mavjud. Ushbu yo‘nalishlar ta’limning imkoniyatlari va chegaralarini turlicha baholaydi. Zamonaviy pedagogik nuqtai nazarda bolaning mavjud tayyorgarligini bilish bilan birga, unga maqsadli ko‘mak orqali yangi faoliyat usullarini egallash imkonini yaratish muhim [1; 2].

Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi tushunchasi mustaqil bajariladigan vazifalar bilan malakaliroq shaxs yordamida bajarilishi mumkin bo‘lgan vazifalar o‘rtasidagi farqni ifodalaydi [1].

Demak, diagnostika faqat hozirgi natijani emas, balki yordam sharoitida namoyon bo‘ladigan salohiyatni ham hisobga olishi kerak. Bu tamoyil bosqichma-bosqich ko‘mak, namuna ko‘rsatish, hamkorlikda muammo yechish va yordamni asta-sekin kamaytirishda amaliy ahamiyatga ega.

Ta’limning rivojlantiruvchi samarasi avtomatik emas: u topshiriqning murakkabligi, o‘quvchi tayyorgarligi, o‘qituvchining qaytar aloqasi, o‘quv muhiti va faol ishtirok darajasiga bog‘liq. O‘quvchi uchun mutlaqo oson yoki haddan tashqari qiyin vazifalar o‘rniga, tegishli ko‘mak bilan bajariladigan vazifalar tanlanishi maqsadga muvofiq.

Yosh davrlarini tasniflashning ilmiy asoslari. Yoshni davrlashtirish rivojlanishdagi nisbatan barqaror xususiyatlarni tavsiflashga xizmat qiladi, biroq chegaralar qat’iy biologik me’yor emas. D.B. Elkonin yosh bosqichlarini yetakchi faoliyat va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘lagan [4]. J. Piaje kognitiv tuzilmalarning o‘zgarishini, E. Erikson esa hayot davomida hal etiladigan psixosotsial vazifalarni markazga qo‘yadi [5; 6].

1-jadval. D.B. Elkonin konsepsiyasi asosida yosh davrlari va yetakchi faoliyat (manbadagi jadval mazmuni tahrirlangan)

Yosh davri	Taxminiy yosh	Yetakchi faoliyat
Go‘daklik	0–1 yosh	Bevosita hissiy muloqot
Ilk bolalik	1–3 yosh	Predmetli harakat
Maktabgacha davr	3–7 yosh	Syujetli-rolli o‘yin
Kichik maktab yoshi	7–11 yosh	O‘quv faoliyati
O‘smirlik	11–15 yosh	Tengdoshlar bilan shaxsiy muloqot
Ilk o‘spirinlik	15–18 yosh	O‘quv-kasbiy faoliyat

Izoh: yosh chegaralari shartli bo‘lib, individual va madaniy-ta’limiy sharoitlarga ko‘ra o‘zgarishi mumkin [4]. Manbadagi jadvalda ayrim satrlar siljib ketgani sababli davr va faoliyat mosligi mazmunan to‘g‘rilandi.

ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

2-jadval. Rivojlanish nazariyalarining qiyosiy tavsifi

Nazariya / muallif	Tahlil markazi	Pedagogik ahamiyati
Ijtimoiy-madaniy / L.S. Vigotskiy	Muloqot va yaqin rivojlanish zonasi	Ko‘makka asoslangan o‘qitish
Faoliyat / A.N. Leontev, D.B. Elkonin	Motiv va yetakchi faoliyat	Yoshga mos faoliyatni tashkil etish
Kognitiv / J. Piaje	Tafakkur tuzilmalarining o‘zgarishi	Masalalarni kognitiv imkoniyatga moslash
Psixosotsial / E. Erikson	Shaxsiy-ijtimoiy vazifalar	Ishonch, mustaqillik va identiklikni qo‘llash

J. Piajening modelida sensomotor, operatsiyalardan oldingi, konkret va formal operatsiyalar bosqichlari ajratiladi [5]. Erikson modelida esa ishonch, mustaqillik, tashabbus, mehnatsevarlik, identiklik kabi psixosotsial vazifalar rivojlanishning turli pallalarida dolzarblashadi [6]. Bu nazariyalar bir-birini to‘liq almashtirmaydi; ular rivojlanishning turli o‘lchamlarini yoritadi.

Senzitiv davrlar, individual farqlar va pedagogik yondashuv. Ayrim davrlarda muayyan ko‘nikmalarni egallash uchun qulay sharoitlar kuchayadi. Bunday davrlar senzitiv davrlar deb yuritiladi. Biroq ularni qobiliyat faqat ma’lum yoshda rivojlanadigan qat’iy “yopiq oyna” sifatida tushunish noto‘g‘ri. Rivojlanishning plastikligi tufayli o‘rganish turli yoshlarda ham davom etishi mumkin [2; 7].

O‘quvchilarning o‘zlashtirishiga oilaviy muhit, til tajribasi, sog‘liq va neyropsixologik xususiyatlar, o‘qish motivatsiyasi hamda ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyati ta’sir ko‘rsatadi.

Shu bois yosh bo‘yicha umumiy tasnif individual pedagogik diagnostika o‘rnini bosmaydi.

O‘qituvchi vazifalarni murakkablik darajasi bo‘yicha farqlashi, muloqot va mustaqil faoliyatni uyg‘unlashtirishi, natijani jarayon bilan birgalikda baholashi lozim.

3-jadval. Psixik rivojlanish xususiyatlarini ta’lim amaliyotiga tatbiq etish

Rivojlanish xususiyati	Pedagogik yechim	Kuzatish ko‘rsatkichi
Yaqin rivojlanish zonasi	Bosqichli ko‘mak va hamkorlik	Yordam bilan va mustaqil bajarish farqi
Yetakchi faoliyat	O‘yin, o‘qish, muloqotni mos tanlash	Faol ishtirok va tashabbus
Individual farqlar	Differensial topshiriqlar	Shaxsiy o‘sish dinamikasi
Ixtiyoriy boshqaruv	Refleksiya va o‘zini nazorat qilish	Rejalashtirish va xatoni tuzatish

Konseptual umumlashtirish. Psixik rivojlanish va ta’lim o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning konseptual sxemasi.

ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

Rivojlanish shartlari	Ta'lim jarayoni	Kutiladigan rivojlanish natijalari
Irsiy imkoniyatlar; ijtimoiy muhit; shaxsiy faollik	Diagnostika → yoshga mos topshiriq → hamkorlik va ko'mak → qaytar aloqa	Bilish, hissiy-irodaviy va ijtimoiy kompetensiyalarda o'sish

Sxemaga ko'ra, ta'lim psixik rivojlanishga ta'sir etadi, rivojlanishning erishilgan darajasi esa keyingi ta'lim vazifalarini tanlashga asos bo'ladi. Demak, munosabat bir yo'nalishli emas, balki qayta aloqaga ega dinamik tizimdir [1; 3; 4].

Xulosa qilib aytganda, psixik rivojlanish irsiy-biologik imkoniyatlar, ijtimoiy-madaniy muhit, ta'lim-tarbiya va shaxsiy faollikning o'zaro ta'sirida kechadi. Ta'lim rivojlanishni qo'llab-quvvatlashi uchun o'quvchining aktual imkoniyatlari va yaqin rivojlanish zonasi birgalikda hisobga olinishi zarur. Yoshni davrlashtirish nazariyalari pedagogik rejalashtirish uchun foydali bo'lsa-da, individual farqlarni inkor etmaydi. Amaliy jihatdan diagnostik baholash, bosqichli ko'mak, faoliyatga asoslangan o'qitish va muntazam qaytar aloqani uyg'unlashtirish tavsiya etiladi. Ushbu xulosalar nazariy tahlil natijasi bo'lib, ularni muayyan ta'lim sharoitida empirik tekshirish kelgusi tadqiqot vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674576292
2. Woolfolk, A. (2019). Educational Psychology (14th ed.). Pearson.
3. Leontiev, A. N. (1978). Activity, Consciousness, and Personality. Prentice-Hall. https://www.marxists.org/archive/leontev/works/1978/index.htm

4. Elkonin, D. B. (1971). Toward the Problem of Stages in the Mental Development of the Child. Soviet Psychology, 10(1), 6–20. https://doi.org/10.2753/RPO1061-040510016
5. Piaget, J., & Inhelder, B. (1969). The Psychology of the Child. Basic Books.
6. Erikson, E. H. (1963). Childhood and Society (2nd ed.). W. W. Norton.
7. National Research Council. (2000). How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School: Expanded Edition. National Academies Press. https://doi.org/10.17226/9853